

kot neprehodni glagoli premikanja, v zvezi s se³ pa se lahko rabijo neprehodno, npr.: *peljal se je v mesto*.

Dotakniti bi se kazalo še vprašanja, kaj odloča o raznovrstnosti glagolov⁴ te skupine. Ta je najprej določena s *fizičnimi lastnostmi osebka in z okoljem, v katerem premikanje poteka*. Tako človek hodi, gre, v vodi pa plava; ladja pluje; ptica leti, po tleh pa hodi, skaklja; kača leze; voda teče, kaplja polzi; sod se kotali; smuči drsijo itd. Dalje o raznovrstnosti glagolov odloča *hitrost premikanja*, npr.: iti, teči, dirjati, hiteti; *način hoje*, npr.: korakati, capljati, drobneti, šepati, krevsati, odplesati, odgugati se; *vedenje*: tihotapiti se, lomastiti; oddivjati, privihirati, prikrasti se ipd.

Premikanje pogostoma izražajo v stavčni zvezi, značilni za glagole premikanja, tudi glagoli z drugačnim osnovnim pomenom. Ta pomenski premik imajo glagoli, ki pomenijo določeno oglašanje in so že v tem pomenu neprehodni, npr.: *zemlja bobni pod koraki, proti skale bobnijo (se bobneč kotalijo) v dolino, ali avtomobil brni proti avtomobil je odbrnel (je brneč odpeljal) z dvorišča, ali kolesa drdrajo proti vozovi drdrajo (drdrajoč se peljejo) po cesti* itd.

Premikanje izražajo tudi nekateri drugi glagoli. Če so v osnovnem pomenu prehodni, zgubijo prehodnost z morfemoma *jo* in *se*. Navadno so stilno označeni, npr.: *pobral jo je na Triglav; pobrati se iz sobe; mahnil jo je v mesto; konj jo je prasnil po cesti; pobrisal jo je domov*.

Naj povzamemo. Glagole premikanja kot posebno skupino v okviru glagolov povezujejo pomeni pa tudi sintaktične značilnosti v stavku. Ločimo neprehodne in prehodne glagole premikanja. Neprehodni izražajo kot nedovršniki premikanje v prostoru, kot dovršniki pa prenehanje nahajanja na določenem mestu, v določenem kraju ali pa dosego cilja. V teh primerih imajo dopolnila na vprašanja kam, kod, od kod, do kod, čemu, kar je odvisno od pomena. Možen je tudi prehod med glagole drugih pomenskih skupin ali vsaj smiselno približanje tem, kar se kaže tudi v ustreznih dopolnilih v stavku. Pomenijo lahko tudi značilnost glede na premikanje. Prehodni glagoli premikanja ne izražajo premikanja v prostoru, pač pa premikanje določeno stvar prizadeva. Ti glagoli imajo tudi drugačna dopolnila kot neprehodni. Poleg predmeta imajo še dopolnilo na vprašanje kje. To pa séveda ne velja za prehodne glagole, ki izražajo premikanje koga s posredovanjem osebka. Raznolikost teh glagolov je pogojena z značilnostmi osebka in okolja, v katerem premikanje poteka, pa tudi s samim načinom premikanja in vedenja osebka pri tem.

Franc Žagar

Pedagoška akademija v Ljubljani

OPERACIJE IN TRANSFORMACIJE PRI JEZIKOVNEM POUKU

Pouk materinščine je zelo abstraktno delo. Učenec ve že od doma, kaj je na primer lipa, kakšno je lipovo cvetje, čemu se rabi to cvetje. Prav nič pa ne ve, da je lipa samostalniček ženskega spola. To se mora naučiti v šoli. Učenec ima sicer jezikovni čut, ki ga usmerja pri vsakdanjem izražanju; v šoli pa se mora privajati na postopke, s katerimi se jezikovni čut spreminja v zavestno znanje. Ti postopki mu polagoma začénjajo pomagati, ko njegov

³ O tej funkciji še prim.: J. Toporišič, Slovenska slovnica. 1976. str. 292.

⁴ Prim Viliam Schwanzer, O sistematickej determinovanosti lexikálnych jednotiek. Slovo a slovník. Bratislava 1973.

jezikovni čut omahuje in ko prehaja iz ene jezikovne zvrsti v drugo. Mnogi ti postopki so znani že iz tradicije jezikovnega pouka; moderno jezikoslovje pa odpira še nove možnosti za poseganje v teoretično poznavanje in praktično obvladovanje jezika.

Gramatične operacije so enostavna opravila: Zamenjave (substitucije), zlaganja (adicije), premeščanja (permutacije). Čutimo jih pri organiziranju vsakega besedila. Pri pouku pa z njimi ugotavljamo enote in kategorije na vseh jezikovnih ravneh: v glasoslovju, oblikoslovju, skladnji in besedoslovju. Pri vsaki operaciji se postavlja vprašanje, v čem so materialne razlike (v glasovih, delih besed, besedah) in kakšne vsebinske ali stilistične razlike so povezane z njimi.

Če zamenjujemo glasove, nastajajo občutne vsebinske razlike: **biti – piti, riba – šiba, led – med, péti – pēti, móra – môra**. V nekaterih primerih pa različen izgovor ne povzroča vsebinske razlike, npr. v besedi *riba* izgovarjajo nekateri **r** z jezikom, drugi pa z malim jezičkom. Pri obeh načinih izgovora mislimo na isto vsebino, pač pa razmišljamo, kaj je s človekom, ki govori grgravi **r**: ali je Korošec, Neslovenec ali človek z govorno napako. Glasove prve vrste imenujemo foneme, druge pa alofone. Če zamenjujemo glasove dovolj vztrajno, dosežemo celotni glasovni inventar določenega jezika ali narečja. Kot je znano, ima slovenski zborni jezik 29 fonemov, ki jih zapisujemo s 25 črkami. V šoli se ukvarjamo s to problematiko predvsem v zvezi z opismenjevanjem in branjem. Učne težave nastajajo zlasti tam, kjer so neskladja med izgovarjanjem in zapisovanjem.

Če zamenjujemo pomensko samostojne dele besed (morfeme), nastajajo navadno manjše razlike, npr. *knjižica – knjižura, knjiga je nova – knjige so nove, dam – daš – da*. Z učenci se moramo pogovoriti o oblikovnih in vsebinskih razlikah. Pogovori potekajo nekeko takole:

– Po katerih delih se ločijo oblike *da*m, *da*š, *da*□?

– Po **-m**, **-š**.

– Kaj pomeni **-m**?

– *Da jaz dam.*

– Kaj pomeni **-š**?

– *Da ti daš.*

– Kaj pomeni prazen kvadratik, t. i. niča končnica?

– *Da ne dam ne jaz ne ti, ampak nekdo drug (on, ona).*

Podobno kot v glasoslovju se tudi v oblikoslovju pojavljajo oblikovne razlike, ki ne sprožijo nobene vsebinske razlike. Takim delom besed pravimo sopomenski morfemi. Zaradi nazornosti je najbolje, da jih napišemo enega pod drugim, npr.

*Morete mi, rože, razodeti,
kaj sirote delamo na sveti?
na svetu*

(A. Aškerc)

Potem se pogovorimo z učenci, katera oblika je navadna (stilistično nezaznamovana, nevtralna) in katera je stilistično zaznamovana. V tem pogovoru se lahko uveljavijo zlasti učenci, ki poznajo ljudi iz različnih narečij ali veliko berejo. Pripovedujejo, katere podobne oblike so že slišali ali brali, npr. *pri zdravniki, v razredi, o kresi, na Parnasi*. Učence vsega razreda razgibljemo, če glasujemo o stilistični vrednosti zaznamovane oblike (o ljubkovalnosti, slabšalnosti, zbornosti, pogovornosti, žargonskosti, starinskosti). V zgornjem primeru je treba tudi računati, da utegnejo učenci iz različnih krajev reagirati različno; nekateri bodo rekli, da je peti sklon *na sveti* starinski, drugi pa, da je narečen.

Zamenjujemo lahko še večje enote, tj. besede. Posebno pogosto zamenjujemo nezaimenske in zaimenske besede. Prve poimenujejo stvarnost direktno, druge pa so nekakšne splošne, nadomestne besede. Z njimi se izražanje zelo poenostavlja. Pri jezikovnem po-

uku z zaimenskimi besedami ugotavljamo besedne vrste, stavčne člene ali sklone, samo da so v nekaterih primerih potrebni še dodatni postopki, npr.:

Sosedov	oče	hodi	počasi.
	kdo?		kako?
čigav	oče?		(+ nepregibnost)
prid.	sam.	glag.	prisl.

Kadar pa zamenjujemo sopomenke (besede, ki imajo isti pomen), se podobno kot pri sopomenskih morfenih vsiljuje stilistično vrednotenje, npr.:

Ko bi bil jaz učitelj, bi pisali več spisov.

Če

Ako

Da sem jaz

V pogovoru učenci dokaj hitro ocenijo kot nesodobna veznika *ako* in *da*. Spomnijo se na primer na Prešernov verz: *Ak pa naklonijo nam smrt bogovi*. Stavek *Da sem jaz učitelj* nekateri občutijo kot hrvatizem. Več omahovanja pa je med veznikoma *ko* in *če*. Nekateri so vajeni govoriti *če bi bil*, drugi pa *ko bi bil*; vendar navadno večina učencev razglasi *če* za najbolj navaden pogojni veznik. Nekaterim učiteljem se zdijo taki pogovori že preveliko poseganje v jezikovne fineše, veendar se po mojih opažanjih ravno s takimi diskusijami budi zanimanje za jezik.

Nekatere jezikovne kategorije lahko učenci določajo samo z zlaganjem (adicijo). Stara navada je, da spol samostalnikov določamo z dodajanjem kazalnega zaimka *tisti*, *tista*, *tisto*. Nekateri sicer mislijo, da je podatek o spolu v končnici (-*Ź*, -*a*, -*o*/*-e*); vendar končnice pri določanju spola kaj hitro odpovejo, npr. *tisti Joža* – *tista Joža*, *tisti sinko* – *tisto okno*. Učence je treba posebej naučiti določati spol pri množinskih samostalnikih; to delajo s pomočjo analognih trištevilnih samostalnikov, npr. *tisti otrobi* – *tisti koraki* – *m. sp.*, *tiste škarje* – *tiste lipe* – *ž. sp.*, *tista vrata* – *tista mesta* – *s. sp.*

Slovnično število navadno učenci brez težav določajo po končnicah in po pomenu. Do napak pa pride pri skupnih in snovnih imenih; tedaj nastane v zavesti učencev protislovje med množinskim pomenom in edninskim ujemanjem. Za katero slovnično število gre, jim pokažemo z dodajanjem glagolov *je in so*, npr. *drevje je visoko* – *ed.*, *drevesa so visoka* – *mn.*

Svojevrstna operacija je tudi premeščanje (permutacija). To je povezano z razvrščenostjo starih in novih informacij v povedih, npr. *(Kaj dela ptič?) Ptič leta.* – *(Kaj leta?) Leta ptič.* Temu pravimo v jezikoslovju členjenje aktualnosti. V nekaterih primerih s premeščanjem ločujemo tudi pripovedne in vprašalne povedi, npr. *Stari ata je prišel.* – *Je prišel stari ata?* Posebno koristno pa je premeščanje v pravopisu. Z njim lahko ugotavljamo samostojnost besed, npr. *ne grem* – *grem ne*, *ampak se bom peljal*, *drap obleka* – *ta obleka je drap*. Pri predlogih pa se samostojnost besed ne da dokazati s premeščanjem, ampak z vrivanjem novih besed (z interpolacijo), npr. *pri hiši* – *pri vsaki hiši*, *v redu* – *v najboljšem redu*. Na ta način sicer niso rešeni vsi problemi pisave skupaj ali narazen, vendar pa njihov dobršen del.

V našem jezikovnem pouku zavzemajo čedalje pomembnejše mesto tudi transformacije (pretvorbe). Te so sestavljene iz več enostavnih operacij; pri tem pa je obvezno, da je med izhodiščno in končno povedjo ohranjena vsebinska enakost. Najbolj znano je pretvarjanje tvornikov v trpnike, npr.:

Oče je pokosil trato.

= Trata je **bila** pokošena od očeta.
trpnik

= Trata je **bila** pokošena (že več dni).
stanje po dovršenem dejanju

Plete jopico.

= Jopica **se** plete.
trpnik

= Jopica je **pletena**.
stanje po dovršenem dejanju

Pri tej pretvorbi se premestijo in preoblikujejo samostalniki, glagol pa se zamenja s pomožnikom in deležnikom na -n/-t ali pa dobi prosti morfem *se*. S tem se prenese pozornost od vršilca dejanja na »žrtev« dejanja; glagolski čas, vid in pomen se pri tem ne sme spremeniti. V naši slovničarski tradiciji je bila analiza vsebinske enakovrednosti šibka; tako po šolah razlikovanje trpnika in stanja po dovršenem dejanju še vedno povzroča preglavice. Upajmo, da se bomo sčasoma privadili tudi na razlikovanje teh pomenskih odtenkov.

Največ pretvorb je v skladnji. V osnovni šoli učenci sami od sebe postopoma nadomeščajo enostavne povedi z zloženimi. Če pa učitelj pojasnjuje te pretvorbe tudi teoretično, se ta proces še pospeši.

Razmeroma preprosta pretvorba je prirejanje (koordinacija). Oglejmo si nekaj primerov:

Jutro se dela. Ptiči se oglašajo.
→ *Jutro se dela **in** ptiči se oglašajo.*

Mama spi. Marko je orehe.
→ *Mama spi, Marko **pa** je orehe.*

Dež bo. Pojdi pobrat perilo.
→ *Dež bo, **zato** pojdi pobrat perilo.*

Ta pretvorba se naredi z odstranitvijo premolka in z dodajanjem veznika (*in, pa, zato idr.*).

Prirejanje je dostikrat povezano z izpuščanjem ponavljajočih se besed (elipso):

Silva sedi v naslanjaču. Plete jopico.
→ *Silva sedi v naslanjaču **in** plete jopico.*

Matjaž spi. Gregor ne.
→ *Matjaž spi, Gregor **pa** ne.*

Nekoliko drugačna pretvorba je vlaganje (embedding, Einbettung). Pri njej nastajajo podredja. Stavke, ki jih povezujemo z vlaganjem, delimo na matrične in konstitutivne. Vlaganje poteka takole:

Presenetljivo je. Iztok je napisal domačo nalogo.
→ *Presenetljivo je, **da** je Iztok napisal domačo nalogo.*

Učitelj ne verjame. Naloga je rešena prav.
→ *Učitelj ne verjame, **da** je naloga rešena prav.*

Na živce mi je šlo. Irena je vse popoldne igrala na klavir.
→ *Na živce mi je šlo, **da** je Irena vse popoldne igrala na klavir.*

Tudi vlaganje je dokaj enostavna pretvorba; naredi se z dodajanjem veznika (*da* idr.) in s premeščanjem besed. Prej je bila obrnjena enaka pozornost na oba stavka, sedaj pa je postal en stavek glavni, drugi pa odvisni.

Malo drugačno kot vlaganje stavkov z *da*, je vlaganje stavkov s *ki*, *kateri*:

Deklica je dobra plavalca. Deklica ima dolge, črne lase.
→ *Deklica, **ki** ima dolge, črne lase, je dobra plavalca.*
Pri nizki hiši zavij na levo. Pred hišo je lipa.
→ *Pri nizki hiši, pred **katero** je lipa, zavij na levo.*

Ta pretvorba je nastala z zamenjavo samostalnika z oziralnim zaimkom in s premestitvijo celega stavka za odnosnico.

Vložitve prilastkovih odvisnikov pa niso narejene vse z enakimi operacijami. Glede tega se lahko prepričamo z vlaganjem naslednjih desnih konstitutivnih stavkov v levega matričnega:

Fant se nam smeje.   1. *Fant stanuje zraven nas.*
    2. *Pes je fantova last.*
    3. *Ivan pozna fanta.*

Rešitve so tele:

*Fant, **ki** stanuje zraven nas, se nam smeje.*
*Fant, **ki** ima psa, se nam smeje.*
*Fant, **ki** ga Ivan pozna, se nam smeje.*

Poleg prirejanja in vlaganja je posebna pretvorba tudi posamostaljenje odvisnikov (nominalizacija). V starejših slovnicaх so bile samo pretvorbe navadnih stavčnih členov v odvisnike, npr.

Delavec zasluži plačilo.
→ **Kdor dela**, zasluži plačilo.

V današnjih slovnicaх so tudi pretvorbe odvisnikov v navadne stavčne člene. Vzemimo za primer sestavek, v katerem je več predmetnih odvisnikov:

*Mati sliši, **da se otroci smejejo**. Vesela je, da se otroci igrajo. Ugaja ji, **da dekllice plešejo**. Prav tako ji ugaja, **da dečki pojejo**.*

S posamostaljanjem dobimo takle sestavek:

*Mati sliši **otroški smeh**. Vesela je, da se otroci igrajo. Ugaja ji **ples deklic in petje dečkov**.*

Pri posamostaljanju pretvarjamo osebne glagolske oblike v glagolnike (samostalnike), druge stavčne člene pa v desne in leve prilastke. Da sestavek ne bi bil preveč enoličen, smo pustili en odvisnik kar nepretvorjen. Posamostaljanj v preprostem ljudskem jeziku skoraj ni, pač pa so v zbornem jeziku, posebno še v strokovnem. Če hočemo učence usposobiti tudi za branje zahtevnejših besedil, jih moramo navaditi tudi na to pretvorbo.

Pregledali smo operacije in transformacije, kakršne danes opravljamo pri jezikovnem pouku. Obenem smo razpravljali o načinu diskutiranja z učenci in o načinu vadenja. Ne-

katere učitelje te novosti begajo, posebno še ugotavljanje stilistične vrednosti in vsebinske enakovrednosti. Tožijo, da je to pretežno za učence in da se tudi sami ne počutijo več tako trdni v svojem znanju, kot so se včasih. Nekdanja trdnost je bila na žalost dostikrat brezplodna in prazna. Nič hudega ni, če niso več mogoča nagla odločanja, ampak je večkrat potreben daljši premislek. Nova slovnica noče biti toga, sama sebi namen, ampak si prizadeva biti tesno povezana z izražanjem v vseh mogočih življenjskih okoliščinah. Novo jezikoslovje se ne zadovoljuje s suhoparnim določanjem jezikovnih kategorij, ampak teži k uzaveščanju jezikovnih mehanizmov in nato k čim ustrežnejši izrazitvi tistega, kar človek želi povedati.

Literatura:

Rosandić Dragutin – Silić Josip, *Osnove morfologije i morfolistike hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1979;
Toporišič Jože, *Slovenska slovnica*, Maribor 1976;
Transformationelle Schulgrammatik, Tübingen 1970.

Literarnozgodovinski problemi, gradivo, komentarji

ZNAČILNOSTI RAZVOJA BELORUSKE LITERATURE

Belorusi so z nekaj nad sedmimi milijoni strnjeno naseljenega prebivalstva v Beloruski SSR med vzhodnimi Slovani v manjšini, njihova književnost (v modernem pomenu) pa med najmlajšimi slovanskimi, čeprav segajo njeni začetki daleč v srednji vek, v dobo Kijevske države (11.–12. stoletje). Le-ta je v okviru bizantinske kulture sprejela slovansko narečje okolice Soluna za svoj knjižni jezik in razvila v njem poleg cerkvenega tudi bogato posvetno pismenstvo, ne le prevodno, temveč tudi izvirno, kot pričajo ohranjeni letopisi, t. i. Nestorjeva kronika in znamenita *Pesnitev o vojnem pohodu Igorjevem (Slovo o polku Igoreve)*. Izročilo te literature, ki je bila skupna vsem trem kasnejšim vzhodnoslovanskim narodom, se je po razpadu staroruske države na posamezne fevdalne kneževine in po tatarskem navalu na Kijev (1240) nadaljevalo v pokrajinskih literaturah, med drugim tudi na ozemlju, ki je sčasoma dobilo ime Belorusija.¹

To ozemlje je skupaj z delom današnje Ukrajine prišlo v prvi polovici 14. stoletja v sestav Velike kneževine Litve, ko se je ta širila proti jugu in vzhodu, na opustošene dele nekdanje Kijevske države, in postala velika, večnarodna država s pretežno slovanskim prebivalstvom. V novi državni skupnosti so bili Slovani, pokristjanjeni že v kijeviski dobi, na višji kulturni stopnji kot tedaj še poganska Litva, tako da je »ruski« jeziki, kakor so imenovali tudi beloruščino in ukrajinščino, postal uradni jezik litovskega dvora, diplomacije in pisarn. V njem so ohranjeni številni spomeniki pravnega značaja – uradne listine, upravni spisi, zakoniki ipd. Priznanje jezika, ki je bil blizu tedanjemu živemu beloruskemu govoru, za uradni jezik je pospešilo razvoj in uveljavitev novega, beloruskega knjižnega jezika tudi v tistih literarnih vrstah, kjer je dotlej vladal umetni cerkvenoslovanski knjižni jezik. Le-ta se je obdržal v liturgičnih delih, v pridigah in opisih romanj v »sveto deželo«, medtem ko številne letopise (npr. *Letopis velikih knezov litovskih, Belorusko-litovski letopis l. 1446*) in kronike iz 15. stoletja že prištevajo med prve spomenike stare beloruske literature, napisane sicer v tradicionalnem pravopisu, a brez arhaičnih cerkvenoslovanskih oblik. Le v stilistične namene je več starih knjižnih zvez in oblik ohranjenih v literarno najboljšem spomeniku te dobe, in panegiriku *Pohvala knezu Vitoldu (Pahvala knjazju Vitautu, ok. 1430)*. Kot zanimivost naj bo omenjeno, da so tudi Tataři, ki so se naseljevali tod v 14. in 15. stoletju, prevzeli beloruščino, in to ne le kot pogovorni jezik, temveč tudi za muslimanska verska dela in za posvetno literaturo, pri čemer so ohranili arabsko pisavo.

Kljub pravoslavni večini prebivalstva in kljub ženitvam litovskih knezov z beloruskimi plemkinjami pa uradna Litva ni sprejela krščanstva po vzhodnem obredu, temveč se je s poroko velikega kneza Jagela s poljsko kraljico Jadvigo naslonila na Poljsko in proglasila katolicizem za državno vero (1386). S personalno unijo med Litvo in Poljsko se je tudi v Belorusiji začel širiti vpliv zahodno usmerjene poljske kulture. Univerza v Krakovu, ustanovljena že leta 1364, je od sredine 15. stoletja postajala središče novih idejnih tokov, humanizma in renesanse, kar je v poljsko prestolnico privabljal

¹ Več o tem Fr. Jakopin, Vprašanje beloruskega jezika in jezikoslovja. JIS 1969–70.